

Dames de Montsoriu: Ermessenda i Timbor. Política i poder en mans de dones a l'època medieval

GEMMA FONT I VALENTÍ

SANDRA PUJADAS I MITJÀ

Museu Etnològic del Montseny. Equip de recerca històrica i arqueològica del Castell de Montsoriu

Resum: En la societat medieval, dirigida per homes i on la noblesa era guerrera, és fàcil pensar que el paper de les dones era reduït, sobretot als castells. No era així: les dones tenien un paper destacat als castells i en l'administració de les senyories; intervenien en els afers polítics i eren grans promotores artístiques i religioses. En aquest article analitzarem la figura de dues vescomtesses de Cabrera que deixaren petja al castell de Montsoriu a través de les notícies que ens n'han arribat i establirem unes línies de relació (essencialment matrimonials) entre les famílies nobiliàries de l'època que van marcar la política, les relacions de vassallatge i l'expansió del vescomtat de Cabrera al segle XI i al segle XIV.

Mots clau: història medieval, dones nobles, gènere, vescomtat de Cabrera, castell de Montsoriu

Abstract: *In medieval society, led by men and warring nobility, it is easy to think that the role of women was reduced, especially in castles. It was not like that: women had a prominent role in the castles and in the administration of the lordships; they intervened in political affairs and were great artistic and religious promoters. In this article we will analyse the figure of two viscountesses of Cabrera (La Selva region, Catalonia) who left their mark on Montsoriu castle, through the news that they have reached us, and we will establish some lines of relationship (essentially matrimonial) between the noble families that were essential in politics, relationships of vassalage and the expansion of the viscounty of Cabrera in the 11th and 14th century.*

Keywords: *medieval history, noble women, gender, viscounty of Cabrera, castle of Montsoriu*

Quaderns de la Selva, 35 (2023)
7-25

L'objectiu d'aquest article és donar rellevància al paper de les dones poderoses en l'àmbit del territori del vescomtat de Cabrera i en particular del castell de Montsoriu, amb una voluntat doble. D'una banda, volem posar de relleu els fets històrics relacionats amb aquestes dones, moltes vegades amagades darrera de figures masculines, i de l'altra, fer ressaltar el seu paper en l'esfera política i econòmica dels seus temps, des d'on van exercir poder i autoritat. En definitiva, es tracta de posar de manifest que no és possible entendre un determinat moment històric sense tenir-les en compte.

En aquest article ens centrarem en les figures de dues vescomtesses de la nissaga Cabrera, allunyades en el temps però representatives del seu moment: Ermessenda de Montsoriu i Timbor de Fenollet.

Les dones a l'època medieval

La visió de la condició de la dona a l'edat mitjana sol ser de submissió a l'home, amb un paper secundari en tots els aspectes de la vida, excepte potser el familiar. La realitat és molt més variada i complexa.

És evident que a l'edat mitjana en general el paper de les dones és subsidiari respecte al de l'home: en la documentació apareix quasi sempre en relació a un home (filla de, esposa de, mare de...), i també és cert que sovint aquests homes tenen domini i control sobre elles (només se n'escapen fins a cert punt les vídues) i que la immensa majoria de dones estaven destinades al matrimoni, acordat per la família, i a tenir fills.

Ara bé, si en comptes de parlar de "la dona" busquem les dones concretes, trobem un escenari molt heterogeni, on la condició social, les circumstàncies del moment i fins i tot la personalitat de cada personatge devien influir moltíssim. Així, quan les cerquem de forma individual, afloren dones molt poderoses que jugaren papers influents, amb capacitat de decisió i de govern.

L'edat mitjana és un període molt llarg, en què tots els aspectes de la societat canvien i evolucionen i, doncs, també canvia el tracte i la legislació envers les dones. De fet, amb el feudalisme es produeix un retrocés evident, que és molt clar en l'àmbit legal. A la fi del segle XII i sobretot al llarg del XIII hi ha un retorn al dret romà. Fins llavors, a l'alta edat mitjana, regia el dret visigòtic que en dret de família té les dones més ben considerades. Així, a l'alta edat mitjana la propietat de la terra pagesa és dels esposos, home i dona, i es reparteix de manera igual a fills i filles. Per contra, en els usatges i constitucions d'època feudal apareix la figura de l'hereu, que fa prevaler el fill gran mascle. En el dret visigòtic les dones casades reben la dècima, que les convertia en propietàries, i la vídua tenia dret a l'usdefruit dels béns del marit fins a la seva mort. Amb l'arribada del feudalisme, el dret es va transformant i el marit, com la figura del dret romà del *pater familias*,

tindrà dret a castigar la dona, els fills i els servents de la mateixa manera que el senyor pot castigar els serfs. També hi ha un desplaçament del *decimum* vers el dot.¹

Les dones als castells

En la societat medieval, dirigida pels homes i on la noblesa és guerrera, és fàcil pensar que el paper de les dones era reduït, sobretot als castells. No era així: les dones tenien paper destacat als castells i en l'administració de les senyories. La dona del senyor tenia la responsabilitat de perpetuar el llinatge i educar fills i filles convenientment i quan el senyor era fora dels dominis, que era sovint, s'encarregava d'administrar, governar i custodiar el castell. Aquesta responsabilitat era total quan quedava vídua i els fills eren menors d'edat.

Les dames als castells medievals havien de tenir cura dels fills: criar els nois per a la guerra i les filles per al matrimoni. Hem de tenir en compte que el matrimoni era un instrument polític que cercava segellar pactes i aliances per tal de millorar la situació social i econòmica de la família. En molt poc temps, ja que les noies es casaven molt joves, les mares els havien de donar educació religiosa, transmetre'ls coneixements d'administració del patrimoni i preparar-les per ser mares i atendre els malalts.

Calia també que les dones estiguessin preparades per administrar les terres i governar els sotmesos. Les mullers del senyors són també senyores feudals que havien d'estar preparades per jutjar i castigar pagesos o defensar el castell. Calia tenir nocions d'estratègia militar, disposar d'agents i d'oficials de confiança al seu servei, però sobretot actuar amb previsió i organització en l'àmbit domèstic. Calia revisar les provisions així com el que calgués per tenir cura dels malats.

Ermessenda de Montsoriu, vescomtessa de Girona (ca 1029-1057)

Ego Ermessendis femine filia que fui de Amato uel Sancia... Així es definia Ermessenda de Montsoriu en el document on jurava fidelitat a Ramon Berenguer i Sança, comtes de Barcelona (1035-1057). En aquest moment ja és vescomtessa de Girona, tal com ens informa ella mateixa el 1032: *Ego Ermessendis vice comitissa...* (10 de gener de 1032).²

Ermessenda és la primera dama de la nissaga vescomtal que podem relacionar amb el castell de Montsoriu. Era filla d'Amat de Montsoriu, vescomte de Girona i de Sança. A diferència dels seus predecessors en el càrrec, Amat va transmetre la dignitat vescomtal a la seva filla. El seu germà Arbert havia mort un temps abans i Ermessenda n'heretà el títol. El 1033 Ermessenda es casa amb Guerau, per-

1 Veg. VINYOLES (2005), pàssim.

2 MARTÍ CASTELLÓ (1997), p. 220-222

sonatge que sovint hom ha considerat castlà del castell de Cabrera i sobre el qual darrerament s'ha aventurat la possibilitat que fos el germà del vescomte de Besalú.³

Com a vescomtessa signa pactes amb la comtessa de Barcelona Ermessenda de Carcassona i funda el monestir de Sant Salvador de Breda conjuntament amb el seu marit. Al seu torn Ermessenda transmet la dignitat vescomtal al primogènit del matrimoni, Ponç Guerau, un pas més en el procés de patrimonialització del càrrec. *Ego Poncius, vicecomes, filius qui sum de Ermessendis vicecomitissa...* No és sobrer de recordar que en aquest moment en què no s'utilitza el cognom es fa servir la filiació materna per identificar-se.

El casament de fills i filles era un compromís molt important ja que les aliances matrimonials esdevenien claus per fiançar pactes i així com millorar la situació econòmica del lligatge. Ermessenda i Guerau casaren el seu hereu amb Letgarda Mir de Tost, i la seva filla Ermessenda amb el vescomte d'Osona-Cardona Ramon Folc. El llinatge dels Girona-Cabrera utilitzarà les aliances matrimonials per acostar-se o aconseguir títols i senyories feudals. Així, a través del casament amb Letgarda accedeixen al vescomtat d'Àger i més endavant esdevenen comtes d'Urgell a través del casament de Ponç III i Marquesa.

Cal no considerar les dones de la noblesa com a simples objectes de transacció en les aliances matrimonials sinó que cal veure-les com a agents de control dels possibles interessos acordats i punt d'unió real de l'aliança establerta. Sovint quan aquestes dames es representen amb un escut d'armes, ho fan associant o acoblant en un sol escut el de la família paterna i el de la família de l'espòs per indicar com s'identifiquen amb tots dos llinatges.

Promotora religiosa

Al llarg dels segles medievals les dones nobles són unes gran benefactores de l'Església i fan múltiples donacions i fundacions i esdevenen promotores no només espirituals sinó també artístiques. Dins de la mateixa família Cabrera trobem diversos exemples tant de donacions com de fundacions, com és el cas de Sança de Santa Eugènia o de Leonor d'Aguilar, impulsora de l'Hospital de pobres d'Hostalric.

En aquest sentit, la gran aportació d'Ermessenda i del seu espòs Guerau fou la fundació el 1038 del monestir benedictí de Sant Salvador de Breda, el qual doten amb béns i possessions d'ambdós però també amb possessions privades de la vescomtessa, que li havien pervingut dels pares o del seu germà, bàsicament la vila de Breda i Gaserans. Cap dels dos no pogué veure l'obra acabada, ja que es consagrà el 1068 i persistí fins al 1835. D'aquell edifici original ens ha arribat l'imponent campanar romànic.

3 MARTINEZ GIRALT (2016), p. 321

Il·lustració 1. Montsoriu al segle XI. Recreació en tres dimensions.

Autor MEMGA – DIGIVISION - 3DSTOA

Possessions i paper polític de la vescomtessa Ermessenda

El 1044 Ermessenda jura fidelitat a Ramon Berenguer, comte de Barcelona, gràcies a aquest document coneixem les seves possessions: Blanes, Argimon, Cabrera i torres i fortificacions a Girona (que conformaven la fortificació de control de l'entrada sud de Girona), a més del castell de Malavella, que té per la comtessa Ermessenda. Cal destacar la propietat del terme del castell de Montsoriu en alou franc.

A Ermessenda li toca viure la transformació política, econòmica, social, cultural i religiosa que fou el procés de feudalització, com a membre que és de l'elit social detentora del poder públic que, com hem vist, comença a patrimonialitzar-se precisament en la seva figura, en heretar-lo del seu pare i germà.

El pare d'Ermessenda, Amat de Montsoriu, vescomte de Girona, apareix com un dels nobles més propers a la família comtal de Barcelona, present en actes i judicis. I ella sembla que continuarà formant part del grup de la noblesa laica i eclesiàstica que va permetre, amb el seu ajut, que la gran comtessa Ermessenda de Carcassona mantingués la seva posició de poder durant tants anys. A partir de 1040 es produeix una divisió en la noblesa entre els fidels als comtes de Barcelona Berenguer i Almodis i els que se situaran al costat de la seva àvia i comtessa Ermessenda. Els vescomtes de Girona, primer Amat i després Ermessenda, es mantenen al costat de la comtessa i a partir de 1050, segurament veient que els canvis socials i polítics eren imparables, buscaren solucions de compromís entre totes dues posicions, com queda reflectit en els juraments de fidelitat que fan als

comtes de Barcelona en què exceptuen, però, les possessions de la comtessa Ermessenda mentre visqués, possessions que corresponien bàsicament amb el comtat de Girona, rebut en dot marital.

Xarxa de dones

Generalment la historiografia ens mostra les dones en relació amb els homes, marits o fills i, doncs, perdem de vista les relacions que devien tenir entre elles, molt sovint dins de la pròpia família. Ermessenda, com hem vist, tingué una filla com a mínim i en coneixem el nom: Ermessenda com la mare. Sabem que es casà amb el vescomte Ramon Folc de Cardona i que també fou, doncs, vescomtessa: *Ermesinda, filia de Ermesindas*. Els esposos signen multitud de documents i ell en el seu testament ordena que tots els seus castells restin en mans de la seva esposa i, morta aquesta, passin al seu germà com a tutor del seu net. Ermessenda, vescomtessa de Cardona, posà de nom Ermessenda també a la seva filla gran, com per mantenir així un fil invisible de contacte i tradició entre les dones de la família.

Coneixem també la seva germanastra Sicardis, senyora de Lloret, filla d'Amat i de la seva segona esposa (anomenada també Sicardis). Sicardis es casà amb Ramon Oliba, magnat de destacada posició política i social que assisteix i signa com a testimoni per la comtessa Ermessenda. Es casà en segones núpcies amb Ot de les Agudes, senyor de Montclús i Montpalau, territoris dels quals conservarà la dècima (propietat donada en esponsalícis i que, segons el dret visigòtic, corresponia en propietat a la dona) un cop vídua.⁴ Entre els fills del seu primer matrimoni trobem una altra Ermessenda i un Arbert, curiosament els noms dels seus germanastres, però que també són indicatius de la filiació d'una nissaga concreta.

El 16 d'agost de 1057 la vescomtessa Ermessenda de Montsoriu ja ha mort i els marmessors del seu testament fan donació al monestir de Sant Salvador de Breda, que ella mateixa havia fundat i dotat, de la quarta part de delmes, primícies i oblacions de l'església de Sant Esteve de Tordera, de l'església de Reminyó i altres dotacions provinents del seu patrimoni personal. Entre els marmessors hi ha el seu fill Ponç I, vescomte, i un Albert, ardiaca.

Timbor de Fenollet i de Canet, senyora de Montclús i vescomtessa de Cabrera (ca 1295-1373)

La *nobilem dominam Timbors* de Fenollet fou esposa de Bernat II de Cabrera i esdevingué un personatge cabdal en els fets de la revolta del vescomtat de Cabrera contra el rei Pere III i la reina Elionor, juntament amb la seva nora Margarida de Foix.

4 PONS I GURI (1992), p. 351-361

Timbor apareix esmentada en la documentació com a *dominam*, *domnae* i *karissime dompne*, apel·latius que també hi reben moltes dones nobles a partir de la segona meitat del segle XII.

Podem resseguir alguns fragments de la seva vida que ens han arribat a partir de poques notícies, diluïdes a l'ombra dels fets dels vescomtes de la casa de Cabrera de la segona meitat del segle XIV: espòs, fill i net. No obstant això, alguns d'aquests testimonis ens permeten construir un perfil de dama noble amb formació i caràcter, tal com corresponia al seu alt estatus social.

Llinatge i política matrimonial

Timbor era filla del vescomte d'Illa Pere VI de Fenollet i de la vescomtessa Esclarmonda de Pinòs (procedent vescomtat de Canet creat el 1321). Els Fenollet, antigament vescomtes del mateix nom, tenien el seu territori al comtat de Rasés, dins la diòcesi de Narbona.

Timbor va prendre el nom precisament de la seva àvia materna Timbor de Canet. Els seus germans ostentaren càrrecs rellevants en tots els vessants de l'oligarquia de l'època, tant el polític com el militar o religiós. Així, Pere fou l'hereu del vescomtat, Galceran comanador de Sant Joan del Masdén, Ponç canonge de Vic, Hug canonge d'Elna, bisbe de Vic i bisbe de València i Beltran castellà d'Alaró i senyor de la cavalleria del Masnou.

Timbor va viure de jove una situació política i familiar complicada, amb la lluita del seu pare Pere VI de Fenollet per recuperar l'antic vescomtat (que passà a mans del rei de França) arrabassat al seu avi (acusat d'heretge per catarisme). Malgrat tot, el rei Sanç I de Mallorca li atorgà el vescomtat d'Illa al 1314 i la família de la seva esposa aconseguí el títol vescomtal de Canet de part del mateix rei.⁵

Pels volts de 1326 Timbor de Fenollet es casà amb Bernardí de Cabrera (Calatayud, 1298 – Saragossa, 1364), fill Bernat de Cabrera, senyor de Montclús i d'Anglès. Desconeixem els pactes a l'entorn del matrimoni però és evident que aquí Bernardí feu un casament extraordinari, ja que en aquest moment només era cavaller i segon en la línia successòria com a cosí de la vescomtessa Marquesa de Cabrera. Amb tot, Bernat destacà ben aviat en habilitats militars i de gestió patrimonial; fou nomenat per Marquesa procurador general del vescomtat abans de la seva mort (1327)⁶ i com a militar demostrà la seva vàlua, com comenta Zurita: “[...] *Don Bernaldo de Cabrera, vizconde de Monsorriu, que había hecho grandes gastos para esta fiesta, se volvieron a Cataluña –según Montaner dice– porque murió en esta sazón la condesa de Ampurias, su tía*”.⁷

La primera menció de Timbor, almenys en les fonts documentals analitzades corresponents a la família Cabrera, és del 1326 quan és anomenada *nobilem dominam*

5 El cunyat de Pere VI, Guillem III de Canet, va rebre en favor seu el vescomtat de Canet el novembre de 1322 i el va retenir fins a la mort del seu fill Ramon IV de Canet, quan el títol passà a mans de Pere VII de Fenollet, germà de Timbor.

6 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 178

7 ZURITA, VI, p. 43

Tibors, nunc eius uxorem en el document de donació dels castells de Montclús, ses Agudes i Miravalls per part de Bernat I, baró de Montclús i senyor d'Anglès, al seu fill *Bernardí* amb motiu del seu casament. Timbor és presentada com a “dona noble” fent referència a la seva nissaga nobiliària d'origen alhora que esposa de Bernardí.⁸

L'any 1328 morí la vescomtessa Marquesa de Cabrera, fet que propicià que Bernardí (ara ja Bernat II) rebés el patrimoni de la casa de Cabrera i el títol vescomtal amb el beneplàcit d'Alfons el Benigne, possiblement per la impossibilitat de regir del seu pare que morí uns anys després (1332).⁹

A partir d'aquest moment Timbor exercirà de vescomtessa consort i també, a títol personal, com a senyora de Monclús, feu que havia rebut en dot procedent de la línia femenina de la família, car havia estat senyoriu d'Alamanda de Montclús, mare del seu sogre Bernat I de Cabrera.

Poc temps després, el 1336, el seu espòs Bernat II li concedeix les rendes de la senyoria dels castells de Montclús, ses Agudes i Miravalls, qui sap si com a gratitud per la naixença dels seus dos fills mascles: Ponç IV (c. 1330-1349) i Bernat III (c. 1335-1368), *filius comunis nobis et nobili domine Tibors, uxori nostre... de legitimo matrimonio*.¹⁰

Caldria veure alhora aquest casament com a punt de partida d'una interessant aliança política, possiblement també induït per la pròpia Marquesa i la casa d'Empúries, que consolidà una coalició entre les cases vescomtals de Cabrera i Illa-Canet (Fenollet). Aquesta coalició tingué connotacions polítiques en l'àmbit de la corona. En efecte, Bernat II serà el cap principal d'un “lobby” de senyors que exerciran la seva influència a la cort reial, anomenats els *rossellonesos*.¹¹ Bernat no és pas rossellonès però la seva dona sí, i al seu costat fent política a la cort trobem sovint el sogre i el cunyat, família política que restarà sempre al seu costat fins i tot en els moments de caiguda en desgràcia davant el rei.

A la fi de la dècada de 1330 la relació personal entre la parella no devia ser gaire bona i vers 1338 Timbor abandonà Montsoriu i es traslladà al castell de Montclús, on visqué separada del seu marit. La vescomtessa exerceix la seva autoritat i administra el patrimoni que li havia estat concedit com a dot i regenta aquest terme com a senyora directe.¹²

Separació matrimonial

Malgrat que alguns tòpics de l'edat mitjana ens fan creure que el matrimoni era indissoluble, el fet és que l'acta matrimonial s'entenia més com un contracte

8 Testament de Bernat I, senyor d'Anglès, en què concedeix al seu fill Bernat II els castells de Montclús, ses Agudes i Miravalls en la donació del 16 d'agost de 1326 amb motiu del seu casament.

9 MARTÍNEZ GIRALT (2014), p. 42. ADM, r. 3142, II.10-II.n.69, rt. 979, fots. 524-526. 2

10 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 187. ADM, r.3699, II.16-II.n.10, rt.986, fot. 200 (13 d'abril de 1341).

11 Els anys 1343-1344 el consell fou dominat per un grup d'homes anomenats “los rossellonesos”, favorables al punt de vista absolutista de la monarquia. Els encapçalava Bernat de Cabrera, la muller del qual era del Rosselló. HILLGARTH (1992), p. 12.

12 COMA SOLEY (1968), p. 55, 58.

personal, almenys fins a la reforma gregoriana, i la separació no comportava cap recriminació per part de l'Església.

No sabem quins foren els motius de la separació, però es podria relacionar amb una carta d'absolució *in articulo mortis* del papa Benet XII del 1339 on s'exculpa tant Bernat II com Timbor.¹³

L'afer degué arribar ben aviat a les altres instàncies religioses, ja que Bernat no estava disposat al trencament del matrimoni i exercí pressió sobre el bisbe de Girona per tal que al seu torn fes la petició al bisbe Ferrer de Barcelona (Timbor residia al castell de Montclús, terme que correspon a aquest bisbat) per reclamar a la vescomtessa el seu retorn com a *bona esposa* i perquè cohabités amb el seu marit.¹⁴

Timbor es mantingué ferma en la seva decisió, però tampoc no defugí les seves responsabilitats i en aquesta etapa apareix en la documentació com a mare de Poncet, futur Ponç IV, qui rep els drets sobre el vescomtat de Cabrera el 13 d'abril de 1341 per part del seu pare Bernat II, inclosos els honors d'Osona, els castells de Montpalau i de Sant Iscle i la baronia de Montclús, per causa del seu futur matrimoni: *ob causam vestrarum nuptiarum que contrahere speratis et debetis* una vegada hagués assolit els catorze anys. Ponç IV, però, reserva el terme de Montcús per a la seva mare Timbor: *pro eius provisione in suis necessitatibus, alime[n]tis et expensis*.¹⁵

Encara el 1342 la separació era efectiva, car Timbor feia demanda d'una pensió alimentària i diners per a manteniment personal i es negava a atendre les peticions de Bernat II perquè retornés amb ell al castell de Montsoriu: *nostrum atque vestrum domicilium in Castrum nostrum de Montesurico transfere in quo iam aliis temporibus vos et nos etiamque predecessores nostre per maiore parte convenimus commorari nos ea infantis*...¹⁶

Al seu torn, Timbor demanà audiència al papa vers el 1346, possiblement per fer efectiva la separació matrimonial, fet que preocupà el bisbe de Girona, qui escrigué al papa recomanant una súplica a Timbor.¹⁷

D'altra banda, el trencament matrimonial no aturà la vida militar ni política de Bernat II, que continuà les seves campanyes militars foranes amb el setge d'Algesires (1342) i posteriorment en les campanyes de les batalles d'Èpila i Mislata de la Unió aragonesa-valenciana (1347).¹⁸

13 VIDAL (1910), vol. II, p. 183 [Benet XII. *Litterae de absolutione in articulo moris*. Anni V. 1339. Quibusdam Christifidelibus indulgetur ut confessores quos elegerint possint eis semel tantum in mortis articulo plenam omnium remissionem concedere peccatorum] 7153. Bertrando, vicecomiti de Capraria. (V. 127, n. 902.); 7154. Nob. Timbors, uxori Bernardi, vicecomitis de Capraria. (V. 127, n. 901.).

14 ADG. 30 desembre 1339 U-7, f. 23

15 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 195. ADM, Cabrera i Bas, r. 3524, ll. 14 - ll.n. 37, rt. 983, fot. 492

16 ADM, núm. 2919

17 MARTÍNEZ GIRALT (2008), p. 51. ADG, Lletres, U-10, f. 127r; ADG, Lletres, U-10, f. 127r

18 MARTÍNEZ GIRALT (2008), ibídem. ADM r. 2919, ll. 7-ll.n. 28, rt. 976, fot. 521

Desconeixem si els diners van arribar mai a Timbor, però qui sap si per aquest motiu Timbor es veié obligada a demanar 400 sous al monjo cambrer del monestir de Breda, diners que foren retornats el 1348.¹⁹

En aquest procés s'observa la pressió exercida per la família sobre la dona amb la pretesa excusa del deure vers el marit: *ipsa nobilis vicecomitissa (...) ad virum suum redeat i cohabitaret prout debet et eiusdem et obsequatur ut uxor tenetur obsequi viro suo*.²⁰ També aflora el paper de l'església en el requeriment que se li fa adduint el perill per la seva ànima, *in anime sue periculum*, en cas de trencament matrimonial.

Ignorem el desenllaç de tot plegat, però el que sí que podem afirmar és que uns anys més tard Timbor exerceix les seves funcions de representació pública com a vescomtessa mare quan, juntament amb el vescomte Bernat II, el 5 de maig de 1347 concedeixen definitivament al seu fill primogènit el títol de vescomte de Cabrera en un acte públic al castell de Montsoriu.²¹

Autoritat de mare

Les dones nobles manaven també en l'àmbit de la casa o llar, entesa aquesta no només com a espai domèstic sinó també com un bé patrimonial i immaterial, que ha de ser transmès d'acord amb les estratègies matrimonials.

Els fills mascles foren emparentats amb famílies properes al llinatge i en el moment del matrimoni es produïa també la dació dels drets senyorials de la casa de Cabrera al futur hereu. No obstant això, els drets adquirits per la mare i el seu dot queden reservats a la vescomtessa mare, tal com s'esmenta en la donació de 1341 a Poncet consistent en el *regimen meri et mixti imperii et alterius cuiuscumque iuredictionis totius castri nostri de Montesurico cum eius terminis*, mentre que es compromet a reservar fins a 100.000 sous per al manteniment de la seva mare Timbor i també el del seu germà *Bernardinus* una vegada aquest *ad etatem viginti annorum pervenit*.²²

La relació amb el seu primogènit devia ser bona i, malgrat que en aquest període Timbor es troba en plena separació conjugal, Ponç IV li concedeix els diners d'un violari de 1500 sous barcelonesos obtingut dels rèdits dels castells de Sant Iscle de Vallalta i Montclús.²³

La malastrugança va caure sobre la família en plena etapa de la pesta negra. Timbor va patir la mort del fill i hereu primogènit Ponç IV, que al 1347 després del casament amb Beatriu Folch de Cardona havia obtingut la cessió del vescomtat a Montsoriu, castell que s'estava reformant i engrandint. Al 1348 mor Beatriu sense

19 ADG 13 desembre de 1348

20 MARTÍNEZ GIRALT (2013), p. 18. ADG, Lletres, U-7, f. 23r; ADG, Lletres, U-7, f. 23r

21 MARTÍNEZ GIRALT (2008), *ibídem*, p. 54-55.

22 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 188. ADM, Cabrera i Bas, r. 3699, ll. 16 - ll.n. 10, rt. 986, fot. 205.

23 ADM, 3525 5108 17/12 134. Còpia de la venda atorgada per Ponç, vescomte de Cabrera a favor de Timbor, vescomtessa de Cabrera, la seva mare, de 1.500 sous barcelonesos de violari tret de la universitat del vescomtat de Cabrera i del terme dels castells de Sant Iscle i de Montclús.

descendència i l'any següent el mateix Ponç. Aquest fet va provocar un canvi en la línia de successió, però l'estratègia matrimonial i política iniciada amb el matrimoni de Timbor i Bernat II es manté, o més ben dit, es reforça amb l'aliança ara del jove Bernat III amb Margarida de Foix-Castellbó (filla del vescomte Roger Bernat III de Castellbó, a l'Urgell, i de Constança de Luna), que aportà al seu matrimoni una part de la ciutat de Vic i altres dominis dels Montcada a Osona. El matrimoni fou festejat fins i tot a Saragossa a instància del mateix rei Pere III:

En este mismo tiempo, estando el rey en Zaragoza, se hicieron grandes fiestas en las bodas de don Bernaldino –hijo de don Bernaldo Cabrera– que casó con doña Margarita de Fox, hija del vizconde de Castalbó, que era sobrina del conde de Luna, hija de doña Costanza de Luna, su hermana, que fue hija de don Artal de Luna y de doña Costanza Pérez, su mujer, hija de don Jaime Pérez, hijo del rey don Pedro; y por ser doña Margarita sobrina del conde y don Bernaldino hijo de don Bernaldo de Cabrera, tan gran privado del rey, las fiestas fueron muy grandes; y el día de la boda don Bernaldo dio el lugar de Monsoriu y a Hostarlich y el vizcondado de Cabrera a su hijo con el honor de Roda y Cabrerías en Osona; y después fue conde de Osona.²⁴

Representació pública

Timbor també representava la casa de Cabrera i els seus interessos com a vescomtessa consort a la cort reial, prop de la reina Elionor. Un exemple és la seva preeminència en l'acta d'investidura del cavaller Jaume March el 1360, que es va celebrar al monestir de Pedralbes davant la família reial.

En el relat s'esmenta que la vescomtessa hi acudí sense el seu marit i fou la primera dama d'entrar al cor de les monges després de l'abadessa i, segons paraules del mateix Jaume March, en la celebració que seguí al Palau reial segueren en una taula, ell mateix, el rei, la reina i la vescomtessa. Després enumera la resta de dames que seuen en una altra taula:

Lo senyor Rey se asseé al mig de la taula a la part dreta, e la senyora Reyna a la part esquerra. E après de la dita senyora sech madona la Vescomtessa de Cabrera, e lo senyor Rey volch que yo sigés al cap de la taula après d'ell... Encara hi foren presents les dones qui's segueixen: primerament, madona la Abadessa e totes les dones del Monestir e madona la vescomtessa de Cabrera, muller del noble en Bernat de Cabrera, e madona Alienor de Pinòs e madona muller que fo del vezcomte de Cardona e moltes altres dones, axí mullers de ciutadans com de cavallers.

Patrocini i afers d'església

La relació de la vescomtessa Timbor amb els homes d'església no va ser fàcil, atès que algunes decisions preses per la dama no acomplien les funcions que la religió atorgava a les dones nobles o bé per accions que contravenien la legislació sinodal. N'és un exemple l'absolució d'excomunió (per tant vol dir que prèviament

24 ZURITA. Cap. XXXVIII, p. 94

havia estat acusada i jutjada) el 1340 per part del bisbe de Barcelona, Ferrer d'Abella (oncle seu) per haver utilitzat els serveis d'un metge jueu.

Aquest document és interessant perquè esmenta un aspecte clau de les tasques reservades a les dones: la cura de la família. Així, en aquest acta d'exculpació s'esmenta que havia usat els serveis d'un metge jueu (sense estar associat a cap metge cristià tal com es requeria en les constitucions sinodals) perquè la tractés a ella mateixa i els seus fills i familiars:

Nobili domine Na Timbor, Dei gratia vicecomitis de Capreria, nepoti nostre carissime. Salute et honoris augmentum. Cum vos sicut vobis sigficastis et nobilis filii vestri et aliqui de familia vestra receperitis medicamentam a judeo medico, christiano ei aliquo non sociato nec adjuncto, et propterea excomuniois signam lacam totum tales per quendam constitutionem sinodalem interceritis ipso facto.²⁵

No obstant això, Timbor era una dona religiosa, ben relacionada amb l'elit eclesiàstica, com pertocava a les dames de la seva època, per la qual cosa també acomplí nombroses funcions de patrocini en esglésies i monestirs, especialment a Valldemaria i a Breda, on cercà refugi en temps de dificultat.

Manifesta igualment la seva religiositat en l'ús d'altars portàtils, una mena d'aixovar litúrgic en forma de tauleta o caixa ricament decorada, que havia estat consagrada i beneïda litúrgicament pel bisbe i sobre la qual es podia celebrar l'eucaristia en qualsevol lloc. Es conserven algunes epístoles entre Timbor i el bisbe de Girona per obtenir llicència per a ús d'altars portàtils. Així, el 1328 el bisbe autoritza *karissime dompne Tibuguete de Capraria* a fer dir missa a casa, damunt d'un altar portàtil;²⁶ el 22 d'octubre de 1345 es parla d'un altre altar d'aquests tipus al castell de Sant Iscle de Vallalta²⁷ i encara una altre el 1348.²⁸

També és interessant el document del 1347, quan Timbor juntament amb el vescomte Bernat II obtenen llicència per construir un altar dedicat a Sant Pere, en aquest cas situat a la capella recentment bastida del castell de Montsoriu.²⁹

En la correspondència amb el bisbe els anys 1352 i 1353 trobem esments a la quotidianitat de la vescomtessa; hi destaca una felicitació pel fet d'haver estat àvia, en què el bisbe s'alegra del naixement de Bernardí (futur Bernat IV), fill de Margarida de Foix-Castellbó i Bernat III; també hi apareixen consells sobre préstecs violaris i, fins i tot, l'agraïment per l'enviament d'un vi d'Osona.³⁰

Com a protectora i mecenes de monestirs, actuà especialment en el monestir cistercenc de Valldemaria, fundat per una avantpassada de la casa de Cabrera, la vescomtessa Berenguera de Queralt el 1156.³¹

25 ÁLVAREZ JÁUREGUI (2017), p. 119. ADB, R. Communium, 1339-1341, vol. IX, f. 101v-102r

26 ADG, 15 abril 1328, U-3 f. 113rv

27 ADG, 22 octubre 1345, U-9 f. 107

28 ADG 26 agost 1348, U-13 f. 21v

29 ADG, U-11 F 25V, 18 de març 1348. Llicència de construir l'altar de Sant Pere de castell de Montsoriu

30 ADG, 1352 U-20 f. 55; 1353 U-21 f. 220; 27 juliol 1354 U-24 f. 16

31 ADG, U-011-01052 f 36v. Timbor sol·licità al bisbe de Girona un canonge per al monestir de Roca Rossa el 1347.

Il·lustració 2. Recreació en tres dimensions de la capella de Sant Pere de Montsoriu, situada al pati d'armes, que disposava d'un cor o trifori per poder oir missa des d'un espai privilegiat, amb accés directe des de les estances privades. Aquest es un element que generalment es vincula a les dones.

Autors: MEMGA - DIGIVISION – 3DSTOA

Els monestirs eren centres de poder i d'influència social i l'accés a la comunitat sovint estava restringit a les famílies benestants que hi podien aportar recursos econòmics. En el cas de Valldemaria sembla que la confrontació amb el bisbe s'originà el 1347 per l'acceptació de Constança de Santantoni, filla del notari del vescomtat de Cabrera amb seu a Hostalric Pere de Santantoni, difunt, la qual havia d'aportar a la comunitat un important dot de 5780 sous. El bisbe, instigat pel tutor dels fills i família del notari que veien perillar la renda familiar, inicià un procés contra la priora Alamanda. Les monges, però, no es presentaren a judici, foren acusades de contumàcia i s'inicià un procés d'excomunió. Timbor intercedí a favor de les monges i va aconseguir un ajornament.³² Finalment, el bisbe decidí que el monestir de Valldemaria rebés únicament 2000 sous. Això no va alleujar la migrada economia de la casa i més aviat contribuï al seu esllanguiment al llarg dels segle XV i XVI. Tant la vescomtessa Timbor com la seva nora Margarida de Foix mostraren el seu suport a les monges i procuraren el bé del monestir.

32 ADG, 14 agost 1364, U-51 f. 83; 17 juny 1355, U-26 f. 75rv.; 23 juliol 1355, U-26 f. 93; 27 setembre 1363, U-50 f. 8. A la vescomtessa Timbor de Cabrera. A instància seva s'alça l'excomunió de les monges de Valldemaria.

Il·lustració 3. Castell de Montsoriu nucli de la defensa del patrimoni dels Cabrera al llarg de la revolta del vescomtat.

Font: MEMGA

Revolta, fugida i recuperació del patrimoni

Timbor i la seva nora Margarida de Foix, comtessa d'Osona, es mantindran fermes en la llarga revolta del vescomtat contra el rei Pere III el Cerimoniós, assumiran el paper de la política masculina i exerciran la seva autoritat per defensar i protegir el patrimoni familiar i els drets dels seus nets i fills.

Després de l'ajusticiament i mort de Bernat II, el seu fill Bernat III havia estat manat jutjar també pel rei *in absentia*, ja que es trobava atrapat entre els bàndols de Pere el Cruel i el comte de Trastàmara. Acusat també del crim de lesa majestat, després de la mort de son pare (27 de juliol de 1364), alçarà en armes el vescomtat contra el Rei, moment en què cal situar un dels fets memorables de Montsoriu, el llarg setge de Pere III.

Bernardí mantenia contacte amb la seva mare i la seva esposa i elles dues foren les encarregades de defensar en primera instància el patrimoni familiar davant el rei. A mitjans de 1364 la revolta comportà la confiscació per part del monarca dels béns de la casa de Cabrera, la qual retingué únicament Montsoriu, Hostalric i Blanes sota el seu control directe.

Per la seva banda, Timbor i Margarida emprenen una estratègia de negociació directament amb la reina Elionor, com corresponia al seu estatus social i a la seva condició de dones. Elles van forçar el compromís d'enviar homes pel control de les seves possessions que no fossin *sospitosos ne enamichs als dits nobles*; així com que juressin fidelitat al procurador general del vescomtat, Berenguer de Malla, i que l'ocupació es mantingués *aytant com durarà la guerra de Castella, e no més avant*.³³

D'aquesta manera la vescomtessa i la comtessa d'Osona negociaven d'una banda una ocupació forçosa sota el control dels mateixos fidels a la casa de Cabrera, i de l'altra, mostraven l'interès personal de recuperar els drets sobre el seu dot; en el cas de Timbor la senyoria de Montclús, que havia obtingut per dret d'esposalles, i en el cas de Margarida allò de què havia estat desposseïda, els castells i les viles d'Hostalric, Sant Iscle, Montpalau i Anglès, a més de la part de la ciutat de Vic que hom anomenava "de Montcada", els feus castrals osonencs d'Orís i Solterra i la *domus* vallesana de Vilardell, per la qual cosa hagué de recórrer a la protecció del seu germà Roger Bernat III de Castellbó.

Totes aquestes senyories havien estat *capta et occupata* per part dels oficials reials *de mandato et ordinacione eiusdem domini regis, racione suspicionis quam dictus dominus rex pretendebat se habere de dictus nobilibus domino Bernardo de Capraria et domino comite Ausonie, eius filio*, però les dames mantenen el seu desacord i reclamen possessions personals car les tenien a títol privatiu i també de les del comte d'Osona, Bernat III, que volien desvincular de la sentència del seu pare Bernat II.

En el llarg període de confiscació i revolta del vescomtat, Timbor ajudarà el seu fill, Bernat III, econòmicament i políticament, i serà finalment ella qui jugarà un paper important en la negociació del final de l'enfrontament entre el seu fill Bernat III, comte d'Osona, i el rei, així com el retorn del patrimoni confiscat.

El lloc on les dames realitzen aquestes peticions també és significatiu, el mateix monestir de Pedralbes, espai on sota la vigilància de la reina (precisament la induc-tora de la condemna a mort de Bernat II) acordaren donar poders a l'escrivà de Blanes Arnau de Puig Ferrer per reclamar als oficials reials tot el patrimoni senyorial retingut, que els corresponia a elles a títol privatiu com a dot d'esponsalícis.³⁴

Avançat el mes de febrer de 1365 el monarca acabà cedint a la pressió favorable a la causa de Timbor i Margarida pel que feia a l'ocupació dels béns del comte d'Osona i acceptà la petició de curadoria a favor del donzell Arnau Guillem de Besora *pro parte filiorum et amicorum Bernardi de Capraria comitis Ausonie*.³⁵

Un altre aspecte interessant relatiu a les dones en aquest episodi bèl·lic és la protecció dels infants, fills del comte d'Osona i futurs successors de la nissaga. Bernat III adreça una carta a la seva mare i a la seva esposa perquè fugin de Montsoriu el 1365: *...a la comtessa muller sua e a la vescomtessa mare sua que ab los infants e ab tot lo moble que poguessen haver de Muntsoriu se'n anassen...*; i també

33 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 784

34 ADM, r3890, ll. 18 - ll. 42, rt 988, fot. 51

35 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 788

[...] feya a saber a la comtessa muller sua que ell se era rescatat ab lo Rey de Castella per què ell la pregava que decontinent ab sos infants deguéis partir de Muntsoriu e que se'n portàs tot ço que bo fos...³⁶

Així, a principi de tardor de 1365 les dones i els fills del comte d'Osona Bernardí, Elionor i Joana marxaren de Montsoriu amb ajut del cavaller Ramon de Gurb, que els acompanyà en el seu camí cap a terres del Rosselló, passant per Maçanet de Cabrenys on els recollí Guillem Galceran de Rocabertí i els conduí tots plegats a Illa de Rosselló i després als dominis del comte de Foix, oncle de Margarida, per passar més tard a Orthez.³⁷

Timbor i Bernat III mantenen els seus dominis aixecats i a partir de la primavera de 1367 amb l'inici de l'ofensiva militar per part del rei, el castell de Montsoriu, que era ple i franc alou dels Cabrera des de la creació de la nissaga el segle XI, es converteix en el nucli de resistència del casal, on Berenguer de Malla resistí el setge reial que durà quasi dos anys.

Fou especialment decisiu el paper de Timbor en la recuperació del patrimoni familiar pel seu net Bernardí, de només 11 anys i pels fills petits del comte Bernat III, mort l'octubre de 1368 al setge de Tordehumos, i en la defensa de l'honor i la pervivència del llinatge dels Cabrera. Amb la mort del comte d'Osona la vescomtessa obtingué la curadoria dels nets, Ponç, Elionor, Constança, Joana i Margarida, concedida el 8 de desembre de 1368 de mà del mateix rei Pere III, tret de *Bernardinus* (futur Bernat IV), que es trobava *absens a terra nostra*.³⁸

L'àvia Timbor com a *tutricem nepotum sive* "nets" *Bernardi de Capraria*, *quòndam* intenta impugnar la sentència contra el seu marit i fill, però el rei Pere no accepta la revocació de la sentència de 1364. Timbor, però, no defalleix i té el suport de familiars i partidaris de la seva causa, com el mateix papa d'Avinyó Gregori XI, qui el 27 de juliol de 1371 envià missives al rei i la reina insistint que els *nobiles viros Bernardum et Poncium de Capraria, domicellos* eren innocents i pregant-li que els restituís el patrimoni que els pertocava.³⁹

Finalment, les negociacions arribaren al punt de signatura de la capitulació sota la fórmula *Plau al senyor Rey*. L'interlocutor fou l'oncle de Margarida, el comte de Foix. La capitulació va permetre alliberar de la presó de Girona els valedors de la casa de Cabrera, així com Ponç i Constança, retinguts a Perpinyà i posats sota cura de la seva àvia Timbor, la qual també pogué retornar a la seva senyoria de Montclús. Pel que feia als patrimonis, dominis i jurisdiccions confiscats s'havia convingut de sotmetre-ho a decisió de personalitats presidides per l'arquebisbe de Tarragona.⁴⁰

36 BOFARULL (1867), v. 34, p. 17; v. 32, p. 320

37 PONS I GURI (2005) p. 70

38 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 837

39 Ibidem, p. 845

40 PONS I GURI (2005), p. 76

Encara el 1372 Timbor, de més de 70 anys, es converteix en la cap de la família quan el 22 d'agost, juntament amb Guillem Galceran de Rocabertí, representant de Margarida de Foix, es reuneix amb el rei i resolen el retorn del patrimoni al seu net, Bernardí IV.

Restituïda una bona part del patrimoni que havia estat de la casa vescomtal dels Cabrera, a l'inici de l'any 1373 Bernat IV entrà en possessió dels seus dominis, començant pel castell, vila i terme de Blanes i seguint pels de Palafolls i de Montclús, sota tinença de Timbor i pel qual n'obtingué la possessió a canvi de constituir un violari a la seva àvia.⁴¹

La darrera restitució reial del patrimoni vescomtal segrestat el 1364 no va tenir lloc fins al moment de l'enllaç matrimonial de Bernat IV de Cabrera amb Timbor de Prades i es tractava precisament de la baronia de Montclús, feu de les dames dels Cabrera, i del castell del Montnegre, retornats l'estiu de 1386.⁴²

Cloenda

Després d'haver aprofundit en les trajectòries d'Ermessenda i de Timbor hem d'assenyalar que, malgrat la disparitat en la documentació conservada d'una i altra època, es fa evident el paper transcendent d'aquestes dues dones en el desenvolupament de la nissaga dels vescomtes de Girona-Cabrera al llarg de la història, un desenvolupament que no es pot entendre sense tenir-les en compte. Tant Ermessenda com Timbor són representatives de les dones de la noblesa, cadascuna al seu temps, i un dels nexes que les uneix és el fet de haver sabut superar dificultats polítiques i tirar endavant la família i la descendència amb la càrrega implícita del gran patrimoni heretat que calia transmetre, engrandir i millorar en la mesura del possible.

Arxius

ADB. Arxiu Diocesà de Barcelona.

ADG. Arxiu Diocesà de Girona. Lletres i protocols.

ADM. Arxiu Ducal Medinaceli. Fons Cabrera i Bas (còpia dip. Arxiu Municipal d'Hostalric).

Bibliografia

ÁLVAREZ JAUREGUI, Clara (2017). Físic e cirurgia juheu. *La medicina hebrea a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia, 232 p. (tesi doctoral). [Disponible a: <http://hdl.handle.net/10803/458369>]

41 PONS I GURI (2006), p. 253

42 MARTÍNEZ GIRALT (2016), p. 878

- BÉHROUZI, Mahine (2014). *Le procès fait à Bernat de Cabrera (1364-1372)*. Université Michel de Montaigne - Bordeaux III (tesi doctoral).
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper de (1867). *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v 32 i 34. Barcelona: Estab. Litogr. y Tip. J. E. Monfort. [Disponible a: <https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000178979&page=1>]
- CASTELLANO I TRESSERRA, Anna (1996). *Origen i formació d'un monestir femení. Pedralbes al segle XIV (1327-1411)*. Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral). [Disponible a: <http://hdl.handle.net/10803/5547>]
- COMA SOLEY, Vicenç (1968). *Los Vizcondes de Cabrera, condes soberanos de Urgel, condes de Mòdica y Osona, vizcondes de Gerona, Bas, Ager y Montsoriu*. Barcelona: Libr. Balmes, 1968, 184 p.
- CUADRADA MAJÓ, Coral. (2015). «De las feminae a las fembres. La misoginia medieval en Cataluña y Provenza». *Medievalismo. Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 25, p. 103-134.
- (2017). «Dones i terres catalanes medievals (segles X-XIII)». *Estudis d'història agrària*, 29, p. 35-63.
- FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de (1989). *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana,
- GIL I ROMAN, Xavier (2004). *Ermesèn, vida y obra de la condesa. Estudio histórico de la documentación (c. 977 - † 1 març 1058)*. Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral).
- HILLGARTH, Jocelyn Nigel (1992). «La personalitat política i cultural de Pere III a través de la seva crònica». *Llengua i literatura*, 5, p. 7-102.
- MARTÍ CASTELLÓ, Ramon (ed.) (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona*. Barcelona: Fundació Noguera, 605 p.
- MARTÍNEZ GIRALT, Alejandro (2008). «L'agitat retir monàstic del vescomte Bernat II de Cabrera». *Quaderns de la Selva*, 20, p. 43-59.
- (2013). «Família i llinatge nobles a la Catalunya baixmedieval: el cas dels vescomtes de Cabrera». En: N. Puig i M. Viader (ed.), *Família a la Baixa Edat Mitjana* (s. XIII-XV). III Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric. Hostalric: Ajuntament, p. 9-28.
- (2014). «Marquesa, una Cabrera al comtat d'Empúries». *Mot so razo*, 13, p. 35-46.
- (2016). *Parentela aristocràtica, domini i projecció sociopolítica. Els vescomtes de Cabrera entre 1199 i 1423*. Universitat de Girona (tesi doctoral).
- PONS I GURI, Josep M. (1992). «Sicardis, senyora de Montseny i de Lloret». *Medievalia*, 10, p. 351-361.
- (2005). *Orígens de la Batllia de Sant Martí d'Arenys*. Arenys de Munt: Ajuntament.
- (2006). *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, IV [=Producció del dret paccionat]. Barcelona: Fundació Noguera (col. Textos i Documents, 38), 431 p.
- SALRACH MARÈS, Josep M. (1996). «Les difícils relacions dels comtes de Besalú i de Barcelona els anys 1054-1057». *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 8, p. 299-308.
- TOMÁS FACI, Guillermo, i Carlos LALIENA CORBERA (coord.) (2021). *Rogar al rey, suplicar a la reina. El gobierno por la gracia en la Corona de Aragón, siglos XIII-XV*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 370 p.
- VIDAL, Jean-Marie (ed.) (1910). *Benoit XII (1334-1342). Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*. Vol. II. Paris: Fontemoing Éditeurs, 495 p. [Disponible a: <https://gallica.bnf.fr/>]

- VINYOLES VIDAL, Teresa (1999). «Ermessenda, Guinedilda... les dones de l'any mil». En: Imma OLLICH (ed.). *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el Seu Temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r. mil·lenni* (Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999). Vic: Eumo, p. 175-187.
- (2005). *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida: Pagès Ed. (col. Biblioteca d'Història de Catalunya, 6), 264 p.
- (2009). *Presencia activa de les dones als castells. Lliçó inaugural del curs 2009-2010*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, 20 p.
- ZURITA, Jerónimo. *Anales de Aragón* [versión electrónica]. Ed. Ángel Canellas López. Ed. electròn. José Javier Iso (coord.), María Isabel Yagüe i Pilar Rivero. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2003. [Disponible a: <https://ifc.dpz.es/publicaciones/ver/id/2448>]